

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение средняя
общеобразовательная школа имени Кунзук Айланмаа Арбычыгаевны села Хемчик
муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва»

«Согласовано»

зам. директора по УВР

 Хертек Ч.А.

«28» 2023г.

«Утверждаю»

директор школы:

Сайын-Маадыр С.Д.

«28» 2023г.

Рабочая программа по учебному предмету

«Тувинская литература»

6 класс

Составители: учитель родного
(тувинского) языка и литературы Салчак А.Ш.

с. Хемчик- 2023г.

6-гы класстын «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программасы

Бай-Тайга кожууннун Хемчик сумузунун Кунзук А.А. аттыг муниципалдыг бюджеттиг ооредилге чери ортумак ооредилге школазынын «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программасы («Төрээн дыл болгаш төрөөн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программасы) тыва дылын эки билир уругларга таарыштыр кылдырган, программада тайылбыр бижик, өөрөдилгениң ужур- уткалыг кезээ, тыва чогаал программасын шингээткениниң түңнелдерин киирген.

Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөрөдириниң ниити сорулгазын, өөрөдилгепланында туружун, өөрөдилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шингээткениниң түңнелдерин киирген.

Өөрөдилгениң ужур-уткалыг кезээнде ортумак ниити өөрөдилгеде 9-ку класска албан өөрөдирин сүмөлээн чогаалдарның даңзызын тодараткан. Ортумак ниити өөрөдилгеге тыва чогаалды шингээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, ол ышкаш өөрөдилге чылында шингээткен турар ужурлуг предметтиг түңнелдерни программада киирген.

Тайылбыр бижик.

Өөрөдилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хөй националдыг чоннары- биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдырган, эртемни дес- дараалаштыр өөрөдир принциптерже кичээнгеини углаан.

Кижилерге ынак болурунга, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарынга, янзы-бүрү чоннарның дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередиринге, өзүп орап салгалды кижизидеринге тыва литератураның салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үнө кылдыр санаттынып турар.

Өөрөдилгениң аңгы-аңгы чадаларынга, уругларның назы-харынга, сонuurгалдарынгадүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүң хевири дээрзин шингээдирин

Программада киирген. Уран чүүлдүн бүгү хевирлери-биле бир дөмей чогаалдың өзээн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишकिनер тургузуп турар.

Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонuurгалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, ужур-чурумгакижизидер. Чүвени хөй талалыг шингээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажил-ижин, делегейже көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштыарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарынга уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

Тыва чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

Эрте-бурунгу шүлүк тургузуглуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар киирген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу-чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир. Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шингээдири улуг кижизидикчи болгаш өөредиглиг салдарлыг.

Тыва чогаал эртемин өөредириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрээлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос);

эрте-бурунгу түрк бижимел

тураскаалдар; тыва чогаал проза,

поэзия, драматургия;

Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының

чогаалдары; литература теориязы (шингээдир ужурлуг

ниити билиглер).

Тыва чогаал эртемин өөредир дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонуургалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразынга өөредирчоннуң аас чогаалының чараш мөзү-шынарынга хамааржыр үнелерни билир кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктырары;

номчаан чүүлүнүң утказын билип, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелеп турары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажылдарны күүседир;

амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээп, медреселдиг-биле угаап, ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткап, өскелерниң туружун билип, чечен чогаалда амьдыралды көргүскен онзагай арга, чонунуң чаңчылчаан ажыл-хожулун, чуртталгазын көргүскен үнө дээрзин билиндирери;

бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарынга, чечен чогаалынга хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-медресели бедик кижиниң ниити сайзыраарынга чогаалдың уjur-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарынга сонуургалдыг болурун кижизидер.

Тыва чогаалды шиңгээдиринге сүмелеп турар шактар саны - 6 класска - 68 шак (неделяда 2 шак).

Тыва чогаал эртеминиң программаны ортумак ниити өөредилгеге шиңгээткениниң түңнелдери.

Ортумак ниити өөредилге деңгелинге өөреникчилерниң тыва чогаал эртеминиң программаны шиңгээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарынга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарынга болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыынга хүндүткелдиг болуру, өг-бүле херээниң, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг болуру, амьдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңгээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыынга, дең

эргелиингехамаарыштыр кызагдаарынга сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарныңкижиниң чуртталгазынга салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгашхүлээлгелериниң дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразынгабодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчииниңниң, бот-деткижииниңниңчаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржип, бот-башкарнып ажылдаарынга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлге-сүзүглези аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кижигүнү мен деп медереп билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүнге, культуразынга сонuurгалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле чоокшулаштыр өөренирин медереп билири;

бодунуң улуг чурту – Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүнде, спортта, технологияларында база чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедииниңнерин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүне байырлалдарынга, төөгү болгаш бойдус өнчүзүнге база төрөөн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннуң ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарынга дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңынга болгаш ажил-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунуң хөделиишкениниң уржук- салдарларын медереп билири, бодунуң болгаш өске

улустун аажы-чаңыга, ажил-херээнге үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкиннерни хүлээвези, бот-хуунуң болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүн хевирлерин, бодунуң болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылгазын шингээдири, уран чүүлдүн хевирлериниң, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынның салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот-билчишкин аргазы деп медереп билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуң ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылгазын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүң үненин билири;

уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулгазынга даянып, кадыкшылынга хумагалыг, кандыг- даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медереп билири, кадык амыдыраарының үненин ут-шиин билири, харысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медерелинге багай уржуктарын, оон аңгыдаянзы-бүрү медээлерниң хоралыын, ооң иштинде интернетке хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын медереп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үзинде тургустунуп келир болушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үзинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болуушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медресеп билири;

б) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланыышкынныг сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажилды планнап, күүседиринге харыысалгалыы; чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонуургалы, ажилдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң ужур-дузазын, ооң ажыктыын медреселдии-биле билип турары;

шиңгээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонуургалдыы, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзинбилип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнөп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыгуржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагыырын медресеп билири; технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шиңгээдир, камгалаарайтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шиңгээдишкинни билири:

өөренген болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдиң амгы

сайзыралында кижиниң, бойдустуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шингээдири долгандыр делегейни шингээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түңнелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктөргө, каттыжылгаларга, өг-бүлөгө шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыыры, хүлээлгени күүседири, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга- дуржулгазын кады ажылдажылгага киириштирерин билири;

чогаалда овур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлугаргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры; кол билиг, терминнер болгаш концепцияда билиишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири; амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдин дүвүрээзинниг байдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билип турары.

Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шингээткен түңнелинде

өөредилгениң угаапшингээдир, харылзажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежип ажылдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

Өөөредилгени угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер: объектилерниң (уран-чечен болгаш өөөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болуушкуннарның (чечен чогаалда угланыышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттуг демдектерин илередип болгаш сайгарып билири; литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түңнээр, деңнээр, сайгарылга кылыр үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири; сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түңнелдер тодарадыр негелделерин илередип билири; салдырган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири; литературлуг угланыышкыннар, оларның хөгжүлдөзи, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан болгаш түңнелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыын даап бодаан угаалгага даянып, түңнел үндүрери; янзы-бүрү сөзүглелдер-биле ажылдаарының өөөредиглиг сорулгаларын бот-тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээриниң каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүргеникаш янзы негелделериниң иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

Өөөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээриниң үндезини кылдыр ажыглаары; шинчилел ажылының эки түңнелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгашшинчилээр ажылдарның харылзаалыын бот-тускайлаң

тодарадып билири;
алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелерниң бодалын, туружун, санал-оналын барымдаалыг, эртем даап бодаашкынныг тургузуп билири;
чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлерниң аразында чылдагаан-түңнел харылзаалыын болгаш хамаарылгалыын тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри;
шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгаш үндезинниг шынныын үнелеп билири;
кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылыр дуржулгалыындан түңнелди болгаш ниити түңнээшкинни бот-тускайлаң илередип билир; алган түңнелдерни бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири;
чогаалдан үзүндүлөрдө, болуушкуннарда чоокшулакшак азы дөмөй болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал-оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

Өөрөдигениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажылдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөрөдигеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскертип билири;

өөрөдигениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажылдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырар таарымчалыг арганы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр уjurлуг ажылдарга шын ажыглап билири; чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлөгерлерин шилиир болгаш янзы-бүрү медээлерни сайгарып, тайылбырлап билири;

янзы-бүрү медээлерден алдынган үндезиннерде дөмөй барымдааларны (ол-ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар;

чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни күүседиринге янзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри;

янзы-бүрү медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет).

Өөредилгениң харылзаа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар харылзажып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил-сагыш хайныышкынынныг чугаа үезинде туружун таарыштыр илередип, сорулгазынга дүүштүр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседир; аас чугаага харылзажыр аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып шыдаар, маргылдаалыг байдалдарны чавырап дугуржулгалыгы; өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг, чөпшээрешпейн турарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдиң азы маргылдаалыг чугааның темазыншиитпирлээринге айтырыгларны эп-чөптүг салып билири, өскелерни деткири; бодалдары өскелерниң бодалдары-биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмей туруштарны тывары; литературлуг сайгарылга кылып дуржулгазынга, шинчилел, төлөвилел кылып билиринге даянып, күүсеткен ажылын хөйүнүң мурнунга таныштырары; таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээриниң хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билир, чуруктарлыг бижимел сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири өөреникчилерниң таарыштыр ажылдап билирин хевирлээр: чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири; бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүккө шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү көрүштерниң (туруштарның) ужур-утказын, уг-шиин тодарадып билири; сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседиринге таарыштыр тургусканы ажылдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири, бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүседирин

тайылбырлап көргүзери;
чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажилдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының,
планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар
планны эдип-чазап билири;

шилип алган шиитпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харыысалганы алыры.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде
кирип турар бот- хыналданы чорудары, сорук кириишкини, бодун болгаш өскелерни
шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажилдаар арга-шинээн
хевирлээр:

чогаал эртемин шингээдиринге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр
бот-хыналдакылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири;

өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскерттип болурунун планын
сүмелээри; өөредилгениң сорулгазын боттандыарда, бар үлегер-чижектерни,
бергедээшкиннер тургузуп болгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни
барымдаага ап, таарыштырып ажилдаарын чугулалаары;

ажылдың чедиишкинниг, чедимче чок түннелдиг бооп болурунун чылдагааннарын
тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган
байдалдарда шын, таарымчалыг үнелелдисалып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болуушкуннарның, ол ышкаш илереттинген
чазыгларның, тургустунуп турган бергедээшкиннерни үндезинге ап, эдилге-чазалга
кылыры, түннелдерниң сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын
үнелээри;

бодунун сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус
деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;

сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;

чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып
билири, өскекижиниң кылып турар хөделиишкиннериниң чылдагаанын болгаш
бодалын билип турары; бодунун сеткил-сагыш илерээшкинин таарыштырып
билири;

чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң

бодалынга, санал-оналынга медерелдиг хамаарылгазы;
боду, ол ышкаш өске кижиг база чазып болур дээрзин медереп
билири; бодун болгаш өскелерни буруу шаап, кочулааашкын
чок хүлээп билири; бодунга болгаш өскелерге ажык сеткилдиг
болурун медереп билири; долгандыр бүгү байдалды хыналдага
ап шыдавас дээрзин медереп билири.

Кады ажылдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге
хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шиитпирлээринге команда-
биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажылдаарын билир, ажыктыг
талаларын шилип турар, салдырган сорулганы күүседирде, хөй-биле ажылдаарының
чугулазын үндезинниг бадыткап билири;

өөредилгениң демнежип ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити
ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп
аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түңнелин сайгарары;
элээн каш кижилерниң бодалдарын түңнээринге, башкарарынга, даалгалар
күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва
чогаал кичээлдеринге демнежип ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде
бодунуң амы-хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарынга
команда кежигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунуң кезээн күүседир, ооң эки шынарлыг болурун чедип алыры,
ол ышкаш команданың өске кежигүннери-биле ажылын таарыштырып билири;
кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккө бодунуң ажылының шынарын негелде
ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандырар сорулгазынга дүүштүр командада кижиг бүрүзүнүн
эки түңнел чедип алыр дээш киирген үлүүн деңнээри, харыысалгалыын болгаш
бөлүккө күүсеткен ажылды түңнээринге белени.

Төрээн (тыва) чогаалды өөренигениниң предметтиг түңнелдери.

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билигни шиңгээдип алыр:
шүлүктүн идея-тематиктиг ужур-утказын тодарадып, чижектер-биле бадыткалдыг

илередипбилир;

улустуң ырларының дылының сагыш-сеткил доюлдуар онзагайын бодунуу-биле хүлээп билипболгаш сайгарып турар;

шүлүкте уткалыг үн доктаашкыннарын ылгап, логиктиг ударениени салып, үзүндүлерни шын аян-биле номчуп, чогаал номчуурунун ритм, темп аянын тодарадып билир;

тоолчаан чугааларның аймак, жанр хевирлерин тодарадып, кол бодалын илередип билир; тоолчургу чугаалар аас чогаалының бир хевири бооп чоруурунун онзагайын тодарадып билир; янзы-бүрү чоннарның октаргай, делегей тургузуу болгаш кижиге төрөлгөтенинин дугайындатоолчургу чугааларында ниити чүүлдү тодарадып, аас чогаалының хевирлеринге хамаарыштырбодунун бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерге аас болгаш бижимел хевирлерге илередипбилир; төөгүлүг барымдааларга даянып, сөзүглелдинг ужур-утказын сайгарып билир; алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр шүлүк тургузуглуг тускай жанры деп билир, алгыштарның уран-чеченин болгаш тургузуунун онзагайын илередип билир;

бурят болгаш тыва үштээн одуругларның онзагайын деңнеп, сайгарып билир; басняда авторнун туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир;

«басня» деп терминни ажыглап билир, басняның өөредиглиг кезээн сайгарарынга идепкейлиг киржири, ону рольдап аянынг номчуп билир;

проза чогаалындан үзүндүнү шээжи-биле аянынг номчуп күүседир;

чечен чогаалдың (тоолдар, чечен чугаа, тоожу) маадырларның аажы-чаңыга үнелелди берип, деңнеп, оларның ылгалдыг шынарларын, эки талаларын болгаш четпестерин адап, маадырның даштыкы омур-хевирининг болгаш иштиги сагыш-сеткили-биле чүүлдежи азы чүүлдешпейн турарын тодарадып билир, маадырның өске маадырлар аразында туружун илередип шыдаар туруштуг;

шининг улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тайылбырлап билир;

чечен чогаал литературлуг аймакка болгаш жанрга хамааржырын тодарадып билир; дыңнаан азы номчаан сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаар, чогаал маадырыныңхөделиишкиннеринге бодунунг хамаарылгазын илередип билир;

маадырларның омур-хевирин тургузарынга, тыва чоннуң национал аажы-чаңын: төлөптүг мөзү- шынарын, чөптүг чорук, чуртунга ак сеткилдиг бараан болуру дээш оон-даа өске шынарларын тодарадып бижииринге авторнуң чедимчелиг ажыглааны дылдың чурумалдыг аргаларын илередип билири;

чечен чогаалга даянып, чогаал маадырлары-биле диалог чугааны тургузуп билир; өөренип эрткен тоолдарының чижээнге бодунуң тоолун чогаадып шыдаар;

тайылбырлыг, энциклопедиялыг литературага даянып азы интернет четкизинден автор болгаш чогаал дугайында медээни тып билир.

6-гы класска ооренир материалдын тургузуу

1.1. Аас чогаалы – чоннуң эртинеэзи.

1.1.1. Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар. Чечен чогаал уран чүүлдүң бир хевир.

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар: «Ай, хүн», «Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижиканчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Күскенин чылга киргени», «Үттүг- Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан, «Теве-Адар».

1.1.2. Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

«Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар дугайында».

1.1.3. Улустуң ырлары.

Тыва улустуң ырлары. Ыры, кожамык. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей»,

«Самагалдай», «Хандагайты», «Очаландан кедилерин», «Тооруктуг долгай Тандым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хемим», «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Кожан ырлар. Алгыш-йөрээлдер. Хамнар алгыштары. Танды алгааны. Чаш уруг йөрээри. Шагаа йөрээли.

1.1.4. Авторлуг тоолдар.

С.А. Сарыг-оол. Тоол «Агар-Сандан ыяш».

1.1.5. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы. Гримм алышкылар.

Тоол «Ак чылан» (очул. А.К. Калзан).

1.1.6. Тываның орус дылдыг чогаалчыларының шүлүктери. С.В. Козлова. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

1.2. Ойнай-сылдай сойгалажыр.

1.2.1. Тыва чогаалчыларның прозазы. К-Э.К. Кудажы. Басня «Маргылдаа». С.С.

Сүрүн-оол. Басня «Аът биле Оор».

1.2.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

И.А. Крылов. Басня «Шиижек биле Көге-буга» (очул. С.С. Сүрүн-оол).

1.3. Элээдилер делегейи.

1.3.1. Элээдилер делегейи.

С.К. Тока. «Араттың сөзү» (тоожудан үзүндү): «Мерген», «Тас-

Баштыг», «Шаагай». С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

О.О. Сувакпит. Чечен чугаа «Буянның сергези». М.М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Хлеб».

Ш.М. Суван. Тоожу «Кижиге-бүрүс».

1.3.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

А.В. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер)

(очул. А.К. Делгер-оол).

1.4. Кижиге болгаш бойдус.

1.4.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

Х.М. Ойдан-оол. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер). Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Азыранды».

1.5. Төрээн чуртум делгемнери.

1.5.1. Тыва шүлүкчүлөргө чогаалдары. С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Күс».

М.Б. Доржу. Шүлүк «Экии, Тывам!». А.А. Даржай. Шүлүк «Өггө йөрээл».

С.Б. Молдурга. Шүлүк «Амытаннар чылы».

1.5.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы. У.О. Оралбаев. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг» (очул. Н.Ш. Куулар).

1.6. Көжеге-даа ажыттынды.

1.6.1. Тыва драматургия.

В.Ш. Көк-оол. Шии

«Чаргы».

Е.Т. Танова. Шии «Илбилиг согун».

1.7. Литература теориязы.

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар. Төөгү чугаалар. Улустун ырлары. Кожанар.

Йөрээлдер. Чалбарыглар. Гипербола болгаш литота. Басня. Литературлуг маадыр.
Проза болгаш лирика. Пафос.

6-гы класстын торээн чогаалга темалыг планнаашкыны

№	Кичээлдин темазы	Шагы
1	Литература-уран чүүлдүн хевири.	1
	Аас чогаалы-чоннуң эртинеэзи	
2	Чогаал теориязы. Мифтер, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар.	1
3	«Ай, Хүн»,»Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?»	1
4	«Кижиканчап эн-не күштүг амытан болганыл?», «Күскениң чылга киргени».	1
5	«Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан», «Теве-Адар».	1
6-7	«Амыр-Санаа дугайында тоолчургу чугаа».	2
8	«Амыр-Санааның кыдат хаан-биле месилдешкени».	1
9	«Амыр-Санаа, Шыдарбан алышкылар».	1
10	«Кыры Сөөгү».	1
11-12	«Хөмейлээр Бүдүкпен».	2
13	Класстан дашкаар номчулга. Дириг амытаннар дугайында тоолчургу чугаалар.	1
14	Чогаал теориязы. Ыр, кожамык дугайында билиг.	1
15	Тыва улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза»,	1
16	»Очаландан кедилерин» «Алды баштыг Кара-Дагны»,	1
17	«Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем»,	1
18	«Тооруктуг долгай тандым», «Дөгээ-Баары».	1
19-20	Чогаал теориязы. Кожамыктар дугайында.	2
21	Чогаал теориязы. Алгыш-йөрээлдер. Өг-бүле туткан аныяктарга йөрээл.	1
22	Аңчының чалбарыы. Шүүлген мөгеге мактал.	1
23	Аътка мактал. Оран-тандыга чалбарыг.	1
24	Чогаал теориязы. Хам алгыштары.Ондар Шокар-Хамның тайга-сынны алганганы.	1
25	Хамның чаштарны алганганы. Хамның шагааны алганган алгыжы.	1
26-28	С. А. Сарыг-оол «Агар-Сандан ыяш». Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота дугайында билиг.	3
29	Класстан дашкаар номчулга. Алтаргана. Бурят улустуң аас чогаалында триадалар.	1
30	Гримм Алышкылар «Ак чылан»	1
31	С. В. Козлова «Аъттыг-шеригжи кыс».	1
32	И. Т. Кузнецов «Хайгыылчы Тоютчук».	1
	Ойнай-сылдай сойгалажыр	
33	К-Э. К. Кудажы «Маргылдаа».	1

34	С. С. Сүрүң-оол «Айт биле оор».	1
35	И. А. Крылов «Шиижек биле Көге-буга». Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг.	1
	Элээдилер делегейи	
36	С. К. Тока «Араттың сөзү». Мерген.	1
37-38	Тас-Баштыг.	2
39	База кыш.	1
40	Шаагай дугайында.	1
41-44	С. А. Сарыг-оол «Ол-ла Маскажык». Чогаал теориязы. Чогаал маадырының дугайында билиг.	4
45-46	О. Ө. Сувакпит «Буянның сергези».	2
47-48	М. М. Дуюнгар «Хлеб».	2
49	Александр Неверов «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай».	1
50-52	Ш. М. Суваң «Киж-бүрүс».	3
	Ыт-шынчы өңнүк	
53-55	Х. М. Ойдан-оол «Эзир».	3
56-57	Ш. М. Суваң «Азыранды», Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары.	2
	Төрөөн чуртум делгемнери	
58	С. А. Сарыг-оол «Күс».	1
59	М. Б. Доржу «Экии, Тывам».	1
60	М. Б. Кенин-Лопсан «Авамның өө». Чогаал теориязы. Пафос дугайында билиг».	1
61	Өтеген (Утеген) Оралбаев «Тыва черге мөгейиг».	1
62	А. А. Даржай «Өгге йөрээл».	1
63	С. Б. Молдурга «Амытаннар чылы».	1
	Көжеге-даа ажыттынды	
64-65	В. Ш. Көк-оол «Чаргы».	2
66-68	Е. Т. Танова «Илбилиг согун».	3